

บทบาทของตัวละคร ที่เป็นมนุษยฝ่ายดี ในวรรณคดีไทย

หากพิจารณาเนื้อเรื่องของวรรณคดีไทยโดยมุ่งความสนใจไปที่ตัวละครของเรื่องแล้ว ผู้แต่งวรรณคดี
หลาย ๆ เรื่องอดไม่ได้ที่จะสร้างตัวละครประเภทมนุษยฝ่ายดี ขึ้นไว้ในเรื่องนั้น ๆ และกำหนดบทบาท
ของตัวละครที่เป็นมนุษยไว้อย่างน่าสนใจ ซึ่งถ้าจะศึกษาเรื่องระยะเวลาการปรากฏของตัวละคร
มนุษยฝ่ายดีเหล่านี้แล้วจะเห็นว่าเริ่มมีขึ้นตั้งแต่ในวรรณคดีสมัยอยุธยาตอนต้น เรื่อยมาจนถึงวรรณคดี
สมัยรัตนโกสินทร์ ลักษณะการปรากฏที่มีประจำจนสังเกตได้อาจทำให้กล่าวได้ว่า บทบาทของตัวละคร
ที่เป็นมนุษยฝ่ายดีในวรรณคดีไทยเป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของวรรณคดีไทย และสมควรที่จะได้มี
การวิเคราะห์บทบาทและคุณค่าของลักษณะเฉพาะนี้ไว้เพื่อประโยชน์ของการศึกษาวรรณคดี

ตัวละครที่เป็นมนุษยฝ่ายดีในวรรณคดีไทยได้ปรากฏในวรรณคดีสมัยอยุธยาตอนต้น ๒
เรื่องด้วยกัน เรื่องหนึ่งคือ มหาชาติคำหลวง ซึ่งทราบระยะเวลาการแต่งแน่นอนว่า แต่งขึ้นเมื่อ
ปีพ.ศ. ๒๐๒๕ รัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ตัวละครที่เป็นมนุษยฝ่ายดีในเรื่องนี้คือ
พระอินทร์ ซึ่งเป็นตัวละครที่ปรากฏบ่อยที่สุดในวรรณคดีไทยโดยเฉพาะวรรณคดีเกี่ยวกับพุทธ-

๑. ตามคำอธิบายของสุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร ใน วิทยานิพนธ์ปริญญาโทฉบับที่ ๒ แผนกวิชาภาษาไทย
๒๕๓๓ เรื่อง พระอภัยมณี: การศึกษาในเชิงวรรณคดีวิจารณ์, บทที่ ๓ ตอนที่ว่าด้วย “ตัวละครที่เป็นมนุษย”
หน้า ๑๖๐-๑๖๑ กล่าวว่า “โดยทั่วไป นิยายโรมานซ์ของตะวันตก หรือ เรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ของไทย
มักมีลักษณะตรงกันอยู่ประการหนึ่ง คือ การสร้างตัวละครที่เป็นมนุษย ซึ่งมีบทบาทโลกเอนพิสดาร แต่
จะต้องไม่ใช่ตัวเอกของเรื่อง.....มีลักษณะแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ

ก. เป็นตัวละครฝ่ายดีที่มีอำนาจพิเศษอย่างหนึ่งอย่างใด หรือ หลายอย่าง อันจะมาช่วยเสริมอำนาจ
หรือความเก่งกล้าสามารถของตัวเอกให้เด่นขึ้น เพื่อช่วยแก้ไขอุปสรรค และปัญหาต่างๆ ที่ตัวเอกต้อง
เผชิญในท้องเรื่อง ตัวละครเหล่านี้อาจปรากฏขึ้นเป็นครั้งคราวเฉพาะเมื่อเกิดกรณีคับขันขึ้น กรณีก่อข้อ
ขัดข้องสำเร็จแล้วก็หมดบทบาท หรืออาจปรากฏอยู่ตลอดทั้งเรื่องโดยทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยหรือผู้ใกล้ชิด
ของตัวเอกในการผจญภัยต่างๆ.....ตัวละครเหล่านี้ไม่มีลักษณะเฉพาะตัว เป็นเพียงตัวละครรูปแบบ
(Type Character)”

ศาสนาและวรรณคดีชาตก พระอินทร์ในหนังสือมหาชาติคำหลวงมีบทบาทหลายตอน ตั้งแต่ตอน
เริ่มเรื่อง คือเมื่อพระอินทร์ระลึกถึงว่าพระนางผุสดีเทพกัญญาถึงวาระจะจุติจากดาวดึงส์พิภพ ลง
ไปกำเนิดในมนุษยโลก จึงให้พระนางทรงเลือกพรสิบประการได้ตามปรารถนาในกัณฑ์ทศพร^๒ จาก
การพิจารณาบทบาทของพระอินทร์ตอนนั้นกล่าวได้ว่า พระอินทร์เป็นผู้กำหนดและเลือกสรรราชตระกูล
ให้แก่พระโพธิสัตว์ที่จะจุติลงไปเกิดเป็นพระเวสสันดร เพื่อบำเพ็ญทานบารมี ดังนั้นพระอินทร์
จึงเลือกให้พระโพธิสัตว์เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทนต์ แห่งแคว้นแคว้นสีพีราช เพื่อที่จะได้มี
ทรัพย์สินแจกจ่ายทำทานตามเจตนารมณ์ เมื่อพระอินทร์เลือกฐานะและพระราชบิดาให้แล้ว ก็จำเป็นต้อง
ทำหน้าที่ต่อไปให้สมบูรณ์ คือเลือกผู้ที่จะเป็นพระราชมารดาให้แก่พระโพธิสัตว์ด้วย ทั้งนี้
คงเป็นเพราะความเชื่อของคนโบราณที่ว่า ลูกจะเป็นคนดีมีความสามารถเป็นที่สรรญเสริญไต่กัน
เพราะมีพ่อแม่ดี และมีกำเนิดที่ดี ความเชื่อนี้เป็นความจริงในด้านชาติพันธุ์ซึ่งได้รับการพิสูจน์โดย
เมนเดลจนเห็นจริงและตั้งเป็นกฎของพันธุกรรมไว้ แม้ว่าผู้แต่งหรือคนอื่นเคยซึ่งเป็นผู้เริ่มแต่งเรื่อง
ชาตกจะไม่ทราบหลักความจริงของกฎข้อนี้ เพราะมีการพิสูจน์ในสมัยหลังเมื่อไม่นานมานี้เอง แต่
ชาตกมีกำเนิดมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และคนไทยรับมาแต่งเป็นเรื่องเป็นราวเมื่อต้นพุทธศตวรรษที่
๑๙-๒๐ นี้เอง อย่างไรก็ตามหลักความจริงนี้คงได้พิสูจน์ตัวเองจากการสังเกตของคนไทยและคน
อินเดีย ดังนั้น พระอินทร์จึงให้พระนางผุสดีเป็นพระราชมารดา โดยได้เอ่ยอ้างคุณลักษณะและ
ความดีเนกประการไว้เป็นหลักฐานซึ่งเพิ่มน้ำหนักความเชื่อให้แก่คนอ่านคนฟังว่า ที่พระเวสสันดร
เป็นมหาบุรุษได้เช่นนี้เพราะมีกำเนิดดีนั่นเอง

บทบาทของพระอินทร์ในลักษณะนี้อาจวิเคราะห์ได้ว่าเป็นเครื่องมือของผู้แต่งในการรักษา
ความสมเหตุสมผลของการเสนอเรื่องราวและความคิดของผู้แต่ง

นอกจากการให้เหตุผลในเรื่องชาติกำเนิดของพระเวสสันดรแล้ว บทบาทของพระอินทร์
ในตอนนั้น ยังมีประโยชน์ในด้านการให้เหตุผลว่า ทำไมพระอินทร์จึงต้องคอยตามช่วยเหลือ
พระโพธิสัตว์ในพระชาตินั้นๆ ดังความในเรื่องมหาชาติคำหลวง ที่กล่าวว่า พระอินทร์ใช้ให้
พระวิษณุกรรมไปสร้างพระบรรณศาลาให้พระเวสสันดรและเนรมิตเครื่องอัฐบริวารไว้ให้พร้อม
โดยได้ระบุไว้ด้วยว่า ถ้าผู้ใดประสงค์จะบรรพชา ก็ให้ใช้เครื่องบริวารเหล่านั้นและพำนักในศาลานี้
บทบาทของพระอินทร์ในตอนนั้น มีความว่า

๒. มหาชาติคำหลวง, “กัณฑ์ทศพร”, (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๕-๒๑.

“อถ สกโก อวชฺเชนโต ตํ การณํ ญตฺวา อันว่าพระอินทร์ก็ดำริหัดวิตรัสรู้การณอันอุปติ
ดั่งนั้นน มหาสโต หิมวนต์ ปวิฏฐุ พระอินทร์ก็จินดานุญาณเสร็จ อันว่าท้าวผู้หน่อ
สรรพเพชญ์ เสด็จสู่พนพิสาธ หิมพานตประเทศนั้น... อติ วตฺวา ธกัมีอินทธานุสาสน
ด้วยพลนน แก้วพิศวกรรรมดั่งนี้ กจฺณ ตาต ตฺวํ วฏฺกตปพฺพต กุณฺณิมหิ รมณเฑ ฐาน
อสุสมฺปท มาเปตฺวา เอหิตี คุกรพระพิศวกรรรม จงไปสรรคัสสมบท ในห้องวงกฏกัณคาร
อันพิสาธสรนุกนปลุกตาโลกษ เพื่อจะให้ท้าวผู้ศโยคเสด็จสถิตย สฤทธแล้วแลธมาเล่า
เทอญ วิสสุกมฺม เปเสสสิ พระอินทรอันเป็นเจ้าแคว่อมราสวรรคก็ใช้พระพิศวกรรรมไป โสศ
แล ฯ”^๓

ถ้าจะพิจารณาการช่วยเหลือของพระอินทร์ตอนนั้น อาจเป็นได้ว่า ผู้แต่งแก้ความไม่สมจริง
ของเรื่องตรงที่มหาศาลาอันงามสะเทวสบายพร้อมเครื่องบรรพชิตครบถ้วนในกลางป่าหิมพานต์ โดย
โยนกลองให้เป็นบาทบาทของพระอินทร์เสีย จะได้ไม่ต้องตอบข้อสงสัยของผู้อ่านผู้ฟัง และเมื่อทำ
เช่นนั้น กลับมีประโยชน์ในด้านเพิ่มศรัทธาให้แก่ผู้อ่านผู้ฟังว่า คนมีบุญหรือคนดี ย่อมมีเทวดาอนุ
เคราะห์ช่วยเหลือ เท่ากับเป็นการสร้างศรัทธาในการสอนให้ทำความดี เช่นเดียว ๖ ตอนที่เทวดา
ช่วยคุ้มครองสองกุมารระหว่างเดินทางไปกับชูชกจนพบพระเจ้าสุยชัย

นอกจากนี้ พระอินทร์ยังมีบทบาทสำคัญ จนผู้แต่งยกบทบาทของพระอินทร์ให้เป็นกัณฑ์
หนึ่งโดยเฉพาะ คือ กัณฑ์สักกบรรพ กล่าวว่า พระอินทร์แปลงเป็นพราหมณ์มาทูลขอพระนางมัทรี
เพื่อให้พระเวสสันดรสามารถบำเพ็ญบุตรทารทาน อันบำเพ็ญได้ยากนั้นครบบริบูรณ์ พระเวสสันดร
ได้ยกพระนางมัทรีให้แก่พระอินทร์ตามที่ทูลขอ แต่พระอินทร์ก็ถวายคืน แล้วทูลความจริงว่า เป็น
พระอินทร์มาเพื่อประทานพร ๘ ประการแก่พระเวสสันดร^๔ หากพิจารณาบทบาทของพระอินทร์
ตอนนั้น อาจจะสามารถได้ว่า พระอินทร์เป็นตัวละครที่มีหน้าที่ช่วยเหลือตัวเองเมื่อตกอยู่ในภาวะคับขัน
คือ พระอินทร์ช่วยพระเวสสันดรไม่ให้ลำบากใจที่จะบำเพ็ญทานบารมีต่อไปจนสำเร็จ ด้วยการเข้า
มาทูลขอพระนางมัทรีเสียเอง เพื่อไม่ให้พระเวสสันดรอยู่อย่างลำบากแต่ผู้เดียวในป่า เพราะไม่มี
คนปรนนิบัติรับใช้

ถ้าจะดูพระอินทร์ตามความเป็นจริง พระอินทร์น่าจะเป็นคนธรรมดาที่มีศรัทธาต่อพระ
โพธิสัตว์มากจนยอมตัวเป็นผู้บูชาและเกื้อกูลพระโพธิสัตว์ทุกอย่าง แต่พระอินทร์ต้องเป็นคน

๓. เรื่องเดียวกัน, “กัณฑ์วนประเวศน์”, หน้า ๑๑๑.

๔. เรื่องเดียวกัน, “กัณฑ์สักกบรรพ”, หน้า ๒๖๕-๒๘๐.

ธรรมดาที่มีฐานะดี มีอำนาจและมีบริวารมาก จึงสามารถทำหน้าที่ได้รวดเร็วทันใจจนเหมือน
เนรมิตได้ในพริบตา บทของพระวิชฌนุกรรมที่สร้างศาลาและสิ่งของต่างๆ อำนวยความสะดวกสบาย
ให้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นจริงได้ว่าเป็นการกระทำของบริวารของผู้ที่มีอำนาจคนหนึ่งซึ่งยินดีเสียเงินและ
ใช้บริวารที่มีอยู่มาก ทำเพื่อศรัทธาของตน แม้แต่บทที่พระอินทร์ปลอมเป็นพราหมณ์มาขอพระนาง
มัทรี ก็สามารถอธิบายได้ในทำนองเดียวกัน

อย่างไรก็ดี บทบาทของพระอินทร์ในมหากาฬคำหลวงอันเป็นวรรณคดีที่มาจากชาตกเป็น
บทบาทที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ซึ่งไทยรับนับถือและปฏิบัติ นับเป็น
มรดกทางวัฒนธรรมที่อันเต็มมอบไว้ให้ และลักษณะของพระอินทร์ก็เป็นตัวละครรูปแบบ (Type
Character) เท่านั้น คือผู้แต่งวาดภาพให้เห็นเพียงด้านเดียว เท่าที่จำเป็นแก่นเรื่อง เป็นลักษณะ
เหมือนกันในการสร้างตัวละครมนุษย์ฝ่ายดีในวรรณคดีไทย ซึ่งจะได้เห็นชัดหากมีการเปรียบ
เทียบบทบาทของพระอินทร์ในวรรณคดีไทยกับวรรณคดีสันสกฤต เพราะวรรณคดีสันสกฤต
พระอินทร์มีลักษณะเป็นตัวตนจริง ๆ มากกว่า คือ มีทั้งด้านดีและด้านไม่ดี

บทบาทของมนุษย์ฝ่ายดีในมหากาฬคำหลวงอีกตัวอย่างหนึ่ง คือ บทบาทของรุกขเทวดา
ในกัณฑ์มัทรี ซึ่งบังคับให้เทวดา ๓ องค์ แปลงเป็นราชสีห์ เสือโคร่ง และเสือเหลืองไปนอนขวาง
ทางพระนางมัทรีในตอนเสด็จกลับอาศรม เพื่อไม่ให้กลับมาเร็วและติดตามสองกุมารทัน ซึ่งจะทำให้
เสียประโยชน์ของการทำทานบารมีครั้งนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับบทบาทของพระอินทร์จะเห็นว่า
บทบาทของรุกขเทวดาไม่สำคัญอะไรเลย เป็นเพียงผู้ช่วยเหลือตัวเอกทางอ้อม โดยให้เหตุผลว่า
ทำไปเพื่อไม่ให้ความเศร้าโศกของผู้เป็นแม่ที่เสียลูกไปมาขัดขวางประโยชน์ทางโพธิญาณ แต่ถ้าจะ
พิจารณาบทบาทให้ลึกลงไป จะพบเหตุผลแฝงว่าบทบาทของรุกขเทวดา ก็คือเหตุสุดวิสัยที่ผู้แต่งสร้าง
ขึ้นเพื่อประโยชน์ของการดำเนินเรื่องไปสู่เป้าหมาย หรือ อาจเป็นเหตุสุดวิสัยที่เกิดขึ้นจริงก็ได้

จากบทบาทของตัวละครที่เป็นมนุษย์ฝ่ายดีทั้ง ๒ ตัวในเรื่องมหากาฬคำหลวง แสดงให้เห็น
เห็นคุณค่าของการสร้างตัวละครลักษณะนั้น ในด้านที่เป็นเครื่องมือของผู้แต่งในการแสดงเหตุผล
ให้ดูสมจริงขึ้น จนคนอ่านคนฟังไม่รู้สึกรังเกียจในความบกพร่องด้านนี้ แต่กลับมีศรัทธาต่อตัวละคร
ที่พบเพิ่มขนดกกล่าวข้างต้น

วรรณคดีสำคัญอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานเวลาการแต่งว่า อยู่ในระยะเวลาใกล้เคียงกัน
(ราว พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๐๒๖) คือ *กิลิตพระลอ* ก็มีบทบาทของตัวละครที่เป็นมนุษย์ฝ่ายดี เช่นกัน

๕. เรื่องเดียวกัน, "กัณฑ์มัทรี", หน้า ๒๓๓-๒๓๔.

แต่เป็นมนุษย์ตามความเชื่อแบบไทย ๆ ของสังคมที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ และผูกพันกับเรื่องภูติผี
ปีศาจหรือเวทมนต์คาถาทางไสยศาสตร์ คือ ปู่เจ้าสมิงพราย ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทในการทำเสน่ห์ให้
พระลอมได้กับพระเพื่อนพระแพงตามความเรียกร้องของอำนาจามราคะที่อยู่เหนือจิตใจ อมนุษย์ตัว
นี้ในลิลิตพระลอมีบทบาทเป็นตัวกลางดำเนินเรื่องให้เข้าสู่เป้าหมายอย่างตรงจุดและอย่างเลี่ยงไม่ได้
มีหน้าขำบทบาทของปู่เจ้าสมิงพราย ยังเป็นเหมือนเครื่องเร่งให้เรื่องดำเนินไปตามชะตากรรมอย่าง
รวดเร็วทันใจโดยมากบทบาทของอมนุษย์ฝ่ายดีในวรรณคดีไทย มักจะเป็นเพียงผู้ช่วยตัวเอกซึ่งไม่มี
ความสำคัญอะไรมาก และจะหมดบทบาทไปภายในระยะเวลาอันสั้น แต่ปู่เจ้าสมิงพรายกลับมีบทบาท
ในช่วงเวลายาวนาน แทบจะกล่าวได้ว่า มีบทบาทในตอนกลางของเรื่องเกือบทั้งหมด จึงนับว่า
มีความสำคัญมากทัดเทียมกับตัวละครอื่น ๆ ในเรื่องในอีกลักษณะหนึ่ง บทบาทของปู่เจ้าสมิงพราย
จึงเป็นเครื่องมือในการดำเนินเรื่องของผู้แต่งแบบหนึ่ง คือ โยงบทนำของเรื่องให้เข้าสู่เนื้อเรื่องและ
โยงไปสู่จุดจบของเรื่อง

นอกจากนี้ ปู่เจ้าสมิงพรายอาจจะมองได้ในแง่ที่ปู่เจ้าสมิงพราย เป็นตัวธรรมชาติของ
ความรู้ สึกในจิตใจมนุษย์ งานเขียนเรื่อง “แก่นแท้ของเรื่องพระลอ” ของ อัมพร ขวนปรีชา
ได้เสนอความคิดว่า ปู่เจ้าสมิงพราย เป็นสมมุติบุคคลของอำนาจามราคะที่ครองโลกและแผ่เร้นอยู่
ในชีวิตของมนุษย์ทุกคน “ซึ่งเป็นสิ่งสร้างสรรค์สืบต่อและทำลายล้างโลกไปพร้อม ๆ กัน เป็นสิ่งที่
อำนาจเหนือชนทุกชั้น ไม่ว่าเทวดา มนุษย์หรือสัตว์”^๖ และ “เป็นสิ่งที่นำพิศวาสในธรรมชาติเป็นพลัง
ที่ยังให้โลกยืนยงอยู่เรื่อยมา และเป็นแรงสร้างเท่า ๆ กับเป็นแรงทำลาย เพื่อสร้างดุลย์ในธรรมชาติ”^๗
เพราะปู่เจ้าสมิงพรายไม่เพียงแต่เป็นผู้ช่วยเหลือตัวเอกฝ่ายหญิงให้ประสบความสำเร็จในโลกียรส ซึ่ง
เป็นการสร้างชีวิตใหม่อย่างเดียว แต่ในขณะเดียวกัน ปู่เจ้าสมิงพราย ก็เป็นทูตของความตายที่มา
เร่งการทำลายล้างชีวิตมนุษย์ด้วย จึงควรสังเกตวิวัฒนาการของการสร้างตัวละครอมนุษย์ตัวนี้ว่า มี
บทบาทที่น่าสนใจจนยากจะตัดสินว่า เป็นฝ่ายดีหรือฝ่ายชั่ว และยังมีวิวัฒนาการในด้านบุคลิกลักษณะ
ที่ดูมีชีวิตจิตใจ และมีแง่มุมให้ดูมากกว่าหนึ่งแง่ คือ มีอารมณ์ มีความรู้สึก และมีความคิดอ่าน
ของตนในการเข้าช่วยเหลือตัวเอก ดังความว่า

“ปู่เฒ่าตอบถ้อย ย่นนอยหนึ่งขมึนนาน ปู่ก็ธยานเล็งดู กุจะช่วยควรฤาไมควรรู้ทั้งมวล
ทุกอัน ด้วยผลกรรมเขาแต่ก่อน ทำหย่อนหย่อนตึงตึง ส่วนจะถึงบิณฑุ เต่าว่าจะพลัดสุด

๖. อัมพร ขวนปรีชา, “แก่นแท้ของเรื่องพระลอ”, ศาสตรและศิลปแห่งอักษร, (พระนคร: สำนักพิมพ์
พิมพ์เศศ, ๒๕๑๕), หน้า ๔๔.

๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า, ๑๐๔-๑๐๕

พลันม้วย ด้วยผลกรรมเขาเอง แต่พรุ่งเขาทั้งสองทำบุญปองจะไ้ ขอได้ฟังบุญคุณ บ่ดูเสร็จ
จึงว่า สองนางอย่ากล่าวอ้าง ถึงสินจ้างสินบน ตนกูจักไปสู่ ถึงที่อยู่สองเจ้า”^๘

ลักษณะเฉพาะของวรรณคดีไทยในด้านบทบาทของตัวละครที่เป็นอมมนุษย์ฝ่ายดี ได้สืบ
ช่วงต่อไปในสมัยอยุธยาตอนกลาง ปรากฏบทบาทลักษณะนี้ในวรรณคดีสำคัญสมัยสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑) ถึง ๓ เรื่อง คือ เสือโคคำฉันท์ สมุทรโฆษคำฉันท์
(ทั้งสองเรื่องนี้เป็นวรรณคดีที่นำเรื่องมาจากปัญญาสาตก ซึ่งแต่งราว พ.ศ. ๒๐๐๐-๒๒๐๐) และ
อนิรุทธคำฉันท์ซึ่งนำเรื่องมาจากวิष्ณุปราณะ

บทบาทของอมมนุษย์ฝ่ายดีในวรรณคดีทั้ง ๓ เรื่องนี้ มีวิวัฒนาการที่ลดหย่อนคุณค่าไปกว่า
อมมนุษย์ในลิลิตพระลอ เพราะมีบทบาทลอย ๆ และไม่สำคัญ มีหน้าที่ยังมีลักษณะเป็นตัวละครแบบ
แบบ (Type Character) ยิ่งกว่าอมมนุษย์ในเรื่องอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว คือ

ใน *เสือโคคำฉันท์* ฤๅษีเป็นอมมนุษย์ฝ่ายดีของเรื่อง ซึ่งมีบทบาทช่วยเหลือตัวเอกโดยซบ
ลูกเสือและลูกโค ซึ่งเป็นตัวเอกให้เป็นคน ให้พระบรรค์และถอดหัวใจใส่พระบรรค์ให้เป็นบทบาท
ที่อยู่ในตอนต้นเรื่อง แล้วบทบาทของอมมนุษย์ตัวนี้หมดไป ไม่ได้รับการกล่าวถึงอีกเลย อย่างไรก็ตาม
ก็ตามบทบาทของฤๅษีในเรื่องนี้ได้แสดงถึงวิวัฒนาการที่น่าสนใจอย่างหนึ่ง คือ บทบาทของอมมนุษย์
เป็นผลสืบเนื่องมาจากความพึงพอใจในคุณสมบัติของตัวเอก ในเรื่องนี้ ฤๅษีพึงพอใจในความ
รักใคร่กันของลูกเสือและลูกโค ซึ่งน่าจะเป็นศัตรูกันโดยธรรมชาติของสัตว์ ยังได้รู้เรื่องลูกเสือกตัญญู
ต่อแม่โค จนช่วยฆ่าแม่ของตนเพราะแม่เสือกินแม่โค ก็ยังเพิ่มความเอ็นดูและเมตตาซบให้เป็นคน
นอกจากนั้น บทบาทของฤๅษี ยังมีคุณค่าในด้านการดำเนินเรื่อง เพราะเท่ากับเป็นการกล่าวนำ
เรื่องราวของภาคมนุษย์ โดยให้ความกระจ่างเรื่องกำเนิดของหลวชัยและคำวี่ อันอธิบายได้ยากตาม
ทำนองนิยายนิทาน ซึ่งเป็นเรื่องเหลือเชื่อในสายตาของความเป็นจริง

สำหรับวรรณคดีอีก ๒ เล่ม คือ *สมุทรโฆษคำฉันท์* และ *อนิรุทธคำฉันท์* มีบทบาทของ
อมมนุษย์ฝ่ายดีที่คล้ายคลึงกันทุกอย่าง ทั้งในด้านพฤติกรรม ลักษณะการปรากฏ และสาเหตุของการ
มีบทบาท รวมทั้งการเป็นตัวละครแบบแบบเดียวกัน คือ ใน *สมุทรโฆษคำฉันท์* พระโพธิ์
เป็นอมมนุษย์ฝ่ายดีประเภทรุกขเทวดา ที่พึงพอใจในการบวงสรวงของพระสมุทรโฆษผู้มาพักอาศัยใต้
ร่มเงาของตน จึงตอบแทนโดยการอุ้มสมให้ไปได้กับนางพินทุมวดีในตอนกลางคืน แล้วพากลับใน
ตอนรุ่งเช้า^๙ ส่วนใน *อนิรุทธคำฉันท์* พระไทรซึ่งเป็นรุกขเทวดาเช่นกัน อุ้มสมพระอนิรุทธให้

๘. ลิลิตพระลอ, หน้า ๑๙-๒๐.

๙. สมุทรโฆษคำฉันท์, (พระนคร: องค์การคำของกรุงสภา, ๒๕๑๔), หน้า ๖๔-๗๕.

ไปได้กับนางอุษา เพราะพอใจในการบวงสรวงของพระอนิรุทธก่อนบรรทมหลับไป และได้อุ้มพระอนิรุทธกลับมาในตอนเช้าเช่นกัน^{๑๐} แม้ว่าความคล้ายคลึงกันตอนนี้เป็นเพราะอนิรุทธคำฉันท์และสมุทรโฆษคำฉันท์อยู่ในสมัยเดียวกัน แต่มีสิ่งที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ บทบาทของพระโพธิ์หรือ พระไทร ก็ตาม เป็นบทบาทที่เกิดขึ้นเนื่องมาจากความพอใจในการกระทำของตัวเอง แบบเดียวกับเสือโคคำฉันท์

หากจะวิเคราะห์ในด้านการแต่งแล้ว พระโพธิ์และพระไทร ก็เป็นเครื่องมือของผู้แต่งที่ช่วยให้พระเอกและนางเอกที่อยู่ไกลกันคนละทิศทางมาพบกันและรักกันได้ที่น่าอัศจรรย์ และน่าจะกล่าวได้ว่า การอุ้มสมของรุกขเทวดาตลอดถึงบทอัศจรรย์ เป็นความรู้สึกได้สำนึกของคนวัยหนุ่มสาวที่มักจะนึกถึงเรื่องรัก ๆ ใคร่ ๆ และวาดจินตนาการเรื่องรูปร่างหน้าตาของคนรักและภาพการอยู่ร่วมกันตามเกณฑ์แห่งความพึงพอใจเฉพาะตน ซึ่งผู้แต่งแปรให้ออกมาในรูปการอุ้มสมตามกลวิธีของการแต่ง

ในสมุทรโฆษคำฉันท์ ยังมีตัวละครที่เป็นอมมนุษย์ฝ่ายดีซึ่งเป็นผู้ช่วยตัวเองอยู่อีกตัวหนึ่งคือ พระอินทร์ ซึ่งเคยปรากฏบทบาทมาแล้วในมหาชาติคำหลวง บทบาทของพระอินทร์ตอนนั้น ผู้แต่งได้บรรยายไว้ว่า

“เสด็จพระเสด็จสังฆมนตรี

จักถึลลาศรี

สุเรนทรรัฐที่จันง

จึงใช้พระมาตุลิ่ง

เอารกแมนพจ

มาถวายแด่พระภรรตา

พระเสด็จจรถันพระมา-

ตุลัขัปปา-

ขึ้นเขรวันแทะรถไกว”^{๑๑}

ความตอนนั้น อาจวิเคราะห์ได้ว่า เป็นปฏิกิริยาที่แสดงออกมาแทนความรู้สึกที่อยากไปไต่รวดเร็วทันใจที่แผ่เร้นอยู่ในจิตใต้สำนึกของมนุษย์ ผู้แต่งจึงกำหนดบทบาทของพระอินทร์ให้ทดแทนอารมณ์ต้องการข้อนของมนุษย์ เหมือนที่ผู้แต่งวรรณคดีเรื่องอื่นสร้างให้ตัวละครเหาะเหินเดินอากาศได้

เอกลักษณ์หนึ่งของวรรณคดีไทยในเรื่องอมมนุษย์ฝ่ายดีนี้ ได้ปรากฏอีกเช่นกันในวรรณคดีสมัยอยุธยาตอนปลายเรื่องหนึ่ง คือ พระมัลลย์คำหลวง พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ตัวอมมนุษย์ฝ่ายดีในเรื่องนี้ คือ พระอินทร์ ซึ่งเป็นตัวละครที่ปรากฏประจำในวรรณคดีพุทธศาสนา ได้มีบทบาทเฉพาะเรื่องนี้อย่างมากพอสมควร คือ เป็นคู่สนทนาของพระมัลลย์ที่ขึ้นไปบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยเป็นผู้ตอบคำถามของพระมัลลย์และอธิบายถึงบุญบารมีของเทพต่าง ๆ ที่มาเกิดในสวรรค์

๑๐. อนิรุทธคำฉันท์, (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๓), หน้า ๓๒-๔๖.

๑๑. สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า ๔๔.

ชั้นดาวดึงส์ ลักษณะการสนทนา เป็นเหมือนการเทศน์ปฐกวิสัณนาสองธรรมาสน์เหมือนในปัจจุบัน ตั้งความว่า

“เอโก นวตีสหสสปริวารो เทพหนึ่งมีฤทธา บริวารรอบบระัน เก้าหมื่นพริบ
พริบพริบ ระแวดล้อมมาวันทา พระทัศนาลามประสงค์ รู้ว่าใช้องค์พระศรีอารีย์ ถาม
มันฆาพด้วยกรรมก่อน จรรโลงอมรกล่าวสาร ว่าเทพานผู้ใด เมื่ออยู่ในลังกา เห็นญา
บรรจธาตุบรมบาทศาสดา มีศัทธาสาภิรมย์ กรประนมวันทนา ดอกกัณณิกามาถวาย
เรียโรยรายนิรันดร์โสศ อุททิสสิโรตม์เป็นประทุมมา อุททิสันยาทั้งสอง ต่างประทับทอง
โสภา อุททิสวจา สารุสาสน์ ต่างประทุมมาศเทียบไชย อุททิสหฤทัยกรรมล ต่างสุคนธบุชา
แก้พุทธาธรรมัส สังฆารัตนนิจกาส ด้วยผลทานมโน ให้สุขโอพารา ในสววรรคานี้ไชร”^{๑๒}

บทบาทของพระอินทร์ในตอนนี้เป็นตัวละครรูปแบบอีกตามเคย แต่ก็ได้แสดงให้เห็น
ถึงวิวัฒนาการที่น่าสนใจอย่างหนึ่ง คือ พระอินทร์เป็นตัวละครสำคัญเท่าพระมาลัยตัวเองและพระศรี
อารีย์^{๑๓} เป็นคู่สนทนาของพระมาลัยในการอภิปรายเรื่องบุญบารมีที่ส่งผลให้เทวดาเหล่านั้นมาเกิดใน
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นผู้ช่วยอธิบายให้พระมาลัยเข้าใจปัญหาสงสัยเหล่านั้น ซึ่งมนุษย์ก็สงสัยเช่นกัน
ฉะนั้นจึงมีความสำคัญในด้านการแต่งของกวีด้วย เพราะเป็นสื่อถ่ายทอดสารจากความคิดของกวีให้
พุทธศาสนิกชนเชื่อมั่นในเรื่องการทำดี แบบเดียวกับบทบาทการช่วยเหลือพระโพธิสัตว์ของพระอินทร์
ในมหาชาติคำหลวง

ต่อมา ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้มีบทบาทของตัวละครฝ่ายดีที่แตกต่างออกไปเพิ่ม
ให้เห็นอีก เรื่องแรกที่จะกล่าวถึง คือ *เรื่องรามเกียรติ์* พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งมีตัวมนุษย์ฝ่ายดีมากที่สุดในบรรดาวรรณคดีไทยทั้งหมด ได้แก่ พระพรหม
พระอิศวร พระนารายณ์ พระอมุมา พระอาทิตย์ พระพาย พระพิรุณ รามสูร เมขลา ฯลฯ มี
บทบาทพัวพันกับตัวเองซึ่งเป็นมนุษย์อยู่หลายตอน และบทบาทเหล่านั้นกระจายอยู่ตลอดเรื่อง นอกจาก
ความสามารถเหาะเหินเดินอากาศและอิทธิฤทธิ์แบบเทพในเรื่องโรแมนติคแล้ว คุณลักษณะและความ
สามารถเด่นของมนุษย์เหล่านั้นมีอยู่เฉพาะตน และมักเป็นด้านเดียวอย่างที่เรารู้ ๆ กัน เช่น
พระพรหม เป็นผู้สร้าง, พระอิศวร เป็นผู้ให้, พระนารายณ์ เป็นผู้ทำลาย, พระอาทิตย์ ให้

๑๒. เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์, *พระประวัติและพระนิพนธ์ท้าวอกรอง*, (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๓),
หน้า ๒๕๙.

๑๓. พระศรีอารียเมตไตรย ก็เป็นมนุษย์เช่นกัน เพราะเป็นเทวดา แต่มีบทบาทเป็นตัวละครเอกตัวหนึ่งเท่า
พระมาลัย จึงไม่กล่าวถึงบทบาท เพราะตามค่านิยมในเชิงอรรถที่ ๑ มนุษย์ต้องไม่ใช่ตัวเองของเรื่อง

แสงสว่าง พระพาย บันดาลให้เกิดลม, พระพิรุณ ทำให้ฝนตก เป็นต้น ดังนั้น อมนุษย์เหล่านี้ จึงเป็นตัวละครรูปแบบ ถ้าจะเปรียบเทียบเรื่องรามเกียรติ์กับเทพปกรณัมกรีกและโรมันแล้ว จะเห็นว่า อมนุษย์ประเภทเทพเหล่านี้ คล้ายคลึงกับมวลเทพของกรีกและโรมัน คือเป็นตัวธรรมชาติเองหรือเป็น ลักษณะของธรรมชาติ กล่าวคือ พระพรหม พระอิศวร และพระนารายณ์ ก็คือลักษณะของ ธรรมชาติ ที่มีวัฏจักรหมุนเวียนจากกำเนิด (บทบาทของพระพรหม) มาถึงการบำรุงเลี้ยงให้ เจริญเติบโต (บทบาทของพระอิศวร) และทำลายล้างไปเอง (บทบาทของพระนารายณ์) เช่น พระอิศวรประทานพรนทกให้มนุษย์เพชรจนเหวตาคือคร่อนไปทั่ว พระนารายณ์จึงต้องเป็นผู้ทำลาย นทก

ส่วนพระอาทิตย์ พระพาย พระพิรุณ พระสมุทร รามสูร เมขลา ล้วนเป็นตัวละคร ชาติเอง กล่าวคือ พระอาทิตย์ คือ แสงสว่างในโลก พระพาย คือ ลม พระพิรุณ คือ ฝน พระสมุทร คือ น้ำ รามสูร คือ พายุ แก้วของเมขลา คือ พายุแลบ อย่างตอนที่กล่าวถึง พระอาทิตย์ก็กล่าวบรรยายให้เห็นชัดว่า

“ตรึงแล้วจึงส่งเทพสารถิ

ให้ขั้วบรมณไฟศาล

ส่องโลกไปทั่วจักรวาล

องค์พระสุริย์นาคกลลงมาฯ” ๑๔

ถ้าจะดูคุณค่าด้านประโยชน์สำหรับการแต่งแล้ว เรื่องรามเกียรติ์เรียกได้ว่า ไม่นับคุณค่า ด้านนี้ เพราะมุ่งความสมบูรณ์ของเนื้อหามากกว่าคิดถึงในด้านอื่น ๆ เนื่องจากไทยเรารับทั้งศาสนา พุทธและศาสนาพราหมณ์เข้ามา ความเชื่อเรื่องเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์จึงเข้ามาและปรากฏอยู่ ในวรรณคดีไทยหลายเรื่อง เรื่องรามเกียรติ์ได้ประมวลเอาเรื่องราวของเทพเจ้าทางศาสนาพราหมณ์ ที่กระจัดกระจายตามที่แตกต่างกัน มารวมเข้าไว้ทีเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต้องตระหนักให้ได้ว่า รามเกียรติ์เป็นวรรณคดีของอินเดียซึ่งแพร่หลายมาถึงประเทศไทย ฉะนั้น คุณค่าบทบาทของอมนุษย์ ฝ่ายดีเหล่านี้จึงไม่เหมือนวรรณคดีเรื่องอื่นๆ ของไทย และไม่ปรากฏคุณค่าการเป็นประโยชน์สำหรับ การแต่งให้เห็นอย่างเด่นชัด

ลักษณะบทบาทของอมนุษย์ฝ่ายดีที่สำคัญในวรรณคดีอีกตัวหนึ่ง คือ ปะตาระกาหลา ใน พระราชนิพนธ์เรื่อง อิเหนา ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นเรื่องที่ได้อามาจาก ขวาท แต่มีลักษณะตามแบบวรรณคดีไทยมากกว่าเรื่องรามเกียรติ์ ปะตาระกาหลา ตามเนื้อเรื่องใน

๑๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔.

อิเหนาเป็นวิญญานบรรพบุรุษของวงศ์สัตยเดหวาที่คอยตามช่วยเหลือลูกหลานด้วยความเป็นห่วง แต่ในความบางตอน ได้อธิบายถึงปะตาระกาหลาไว้ว่า

“มาจะกล่าวบทไป

ทิพอาสน์เคยอ่อนแต่ก่อนมา

ซึ่งเหมือนกับลักษณะของพระอินทร์อย่างในสังข์ทอง บพละครนอก พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ว่า

“มาจะกล่าวบทไป

ทิพอาสน์เคยอ่อนแต่ก่อนมา

ถึงองค์ปะตาระกาหลา

กระด้างดั่งศิลาประหลาดใจ”^{๑๕}

ถึงท้าวสหัสสนันย์ไตรตรึงศา

กระด้างดั่งศิลาประหลาดใจ”^{๑๖}

ความห่วงใยและการดูแลของปะตาระกาหลาต่อตัวเอกของเรื่องมีตั้งแต่เกิด คือ ให้อริขะประจำตัวพร้อมทั้งสลักชื่อให้ และรู้ความเป็นไปของตัวเอกต่อจากนั้นทุกกระยะ บทบาทที่สำคัญของปะตาระกาหลา คือ การบันดาลให้รูปวาดนางบุษบาตกไปถึงมือวิหยาสะก้า จนเกิดศึกกะหมังกุหนึ่ง ผู้แต่งอธิบายว่า ปะตาระกาหลาทำเช่นนั้น เพราะ “แจ้งว่าอิเหนาไปหลงรัก ที่ต่ำศักดิ์ชั้นเลี้ยงเคียงคู่ จะให้น้องได้ครองกับระตุ ไม่เกรงผู้เป็นอัยกา จำจะก่อเหตุเภทภัย ให้มันได้โหม่นสสหัส”^{๑๗} แต่ความมุ่งหมายแฝงของผู้แต่งน่าจะมีอยู่เหมือนกับวรรณคดีเรื่องอื่นๆ คือ ผู้แต่งใช้บทบาทของปะตาระกาหลามาเสริมอำนาจหรือความเก่งกล้าสามารถของตัวเอกให้เด่นขึ้น คือ ต้องการให้อิเหนาแผ่เดชานุภาพ

บทบาทของปะตาระกาหลาที่สำคัญอีกตอนหนึ่ง คือ การบันดาลให้ลมหอบรณบุษบาเพราะ

“แค้นด้วยอิเหนานัดดา

กุแกล้งสร้อยบุษบาลงไป

ก็ไม่เลี้ยงตามวงศ์ทังให้

รักแต่ที่ต่ำพงศ์พันธุ์

เดิมว่าไม่เลี้ยงบุษบา

กูมิให้สู่สมขมขิด

ถึงจะพบพานกันวันหน้า

คิดแล้วออกจากพิมานไซย

อหังการก่อเภทเหตุใหญ่

หวังจะให้เป็นคู่ครองกัน

ทำตามน้ำใจหุ่นหัน

บากบั่นตรวนบ่ห่อนคิด

แล้วกลับมาภิรมย์สมสนิท

จะปลดปลิดบุษบาพาไป

จะทรมานให้แทบเลือดตาไหล

ลงไปยังพนสุธาธาร”^{๑๘}

๑๕. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, พระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา, (พระนคร: บรรณาการ, ๒๕๑๒), หน้า ๘๑๐.

๑๖. บพละครนอกรวม ๖ เรื่อง พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒, (พระนคร: ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๓), หน้า ๑๗๓.

๑๗. อิเหนา, หน้า ๒๓๑.

๑๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖๑.

บทบาทตอนนั้น เป็นปมสำคัญที่ทำให้เนื้อเรื่องซึ่งน่าจะจบลงด้วยอิเหนากับบุษบาได้อยู่ด้วยกันอย่างมีความสุขเพียงแค่นั้น ต้องยืดยาวออกไป อาจเป็นเจตนาของผู้แต่งที่ขยายเรื่องออกไป เพื่อให้อิเหนา และ อุณการณ (บุษบา) ได้มีโอกาสแสดงความสามารถกับที่เป็นตัวเอกของเรื่อง ในขณะที่ต้องตามหากัน ครั้นตัวเอกได้แสดงความสามารถพอสมควรแล้ว ปะตาระกาหลาก็มีบทบาทเข้ามาเป็นเครื่องมือของผู้แต่งช่วยให้เรื่องสามารถจบลงได้ โดยปลอมองค์เป็นนกยูงล่ออย่าหรีน (สียะ-ตรา) ให้มาพบกับอิเหนา บุษบา และวิยะดาที่เมืองกาหลัง ฉะนั้น บทบาทของปะตาระกาหลาในอิเหนา จึงมีคุณค่าสองประการ คือ ๑) ช่วยเสริมความสามารถของตัวเอก ๒) เป็นเครื่องมือของผู้แต่งให้ขยายเรื่องออกไปและขมวดเรื่องสู่ตอนจบ

ส่วนอมนุษย์ฝ่ายดีในพระราชนิพนธ์บทละครนอก เรื่องสังข์ทอง ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คือ พระอินทร์ มีบทบาทในตอนท้ายเรื่อง เริ่มตั้งแต่มีความสงสารนางรจนา เพราะเงาะไม่ยอมถอดรูป ความจริงจึงยังไม่ปรากฏ พระอินทร์ทนไม่ได้ต้องลงมาช่วยให้เรื่องจบลงด้วยดี โดยการลงมาทำท้าวสามนต์ตลิด ทำให้พระสังข์ต้องออกตลิดกลับบ้านเมือง ถอดรูปและแสดงความสามารถให้ท้าวสามนต์เห็น^{๑๙} และเมื่อเรื่องราวด้านพระสังข์เรียบร้อยแล้ว ก็ช่วยบันดาลให้ท้าวศวมลไปรบนางจันทร์เทวี^{๒๐} ฉะนั้น บทบาทของพระอินทร์ในเรื่องนี้ จึงมีคุณค่า ๒ อย่าง คือ

๑. เป็นเครื่องมือของผู้แต่งในการช่วยให้เรื่องจบลงได้

๒. ช่วยเสริมอำนาจของตัวเอกของเรื่อง โดยให้ตัวเอกได้มีโอกาสแสดงความสามารถ

ในช่วงระยะรัตนโกสินทร์ตอนต้น คุณค่าของบทบาทตัวละครที่เป็นอมนุษย์ฝ่ายดี ยังปรากฏตามเดิม คือ เป็นเครื่องมือของผู้แต่งในการแต่งหรือดำเนินเรื่อง เห็นได้จากบทบาทของอมนุษย์ฝ่ายดีในอิเหนา และเรื่องสังข์ทอง ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว แต่บทบาทของอมนุษย์ฝ่ายดีในเรื่อง พระอภัยมณี ของ สุนทรภู่ มีความแตกต่างออกไป เพราะไม่ได้ปรากฏคุณค่าตามเกณฑ์ดังกล่าว ยิ่งกว่านั้น ผู้แต่งสร้างตัวละครใหม่ลักษณะเด่นเฉพาะตัว มีอารมณ์ขัน โสภะเศร้า มีความรู้สึกนึกคิด และไม่ได้มีบทบาทอย่างแค้นๆ เหมือนรุกขเทวดาในสมุทรโฆษคำฉันท์หรือเหมือนพระอินทร์ในสังข์ทอง ตัวละครอมนุษย์ฝ่ายดีในเรื่องพระอภัยมณีที่จะกล่าวถึง คือ เงือก และฤๅษีเกาะแก้วพิสดาร

๑๙. สังข์ทอง, บทละครนอกรวมกัน ๖ เรื่อง พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒, “ตอนที่ ๘ พระสังข์ตลิด” หน้า ๑๗๓-๒๑๗.

๒๐. เรื่องเดียวกัน, “ตอนที่ ๙ ท้าวศวมลตามพระสังข์” หน้า ๒๒๓-๒๒๗.

เงือก เป็นผู้ช่วยพาพระอภัยมณีหนีจากนางผีเสื้อสมุทรไปพึ่งพระฤๅษีเกาะแก้วพิสดารเป็นผลสำเร็จ เท่ากับว่า เงือกมีบทบาทในการช่วยตัวเองให้พ้นจากภาวะคับขัน และถ้าจะพิจารณาอีกแง่หนึ่งตามความคิดของอาจารย์สุวรรณ เกรียงไกรเพชร ผู้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “พระอภัยมณี : การศึกษาในเชิงวรรณคดีวิจารณ์” ที่กล่าวว่า “เงือก เป็นสัญลักษณ์ทางเพศอย่างหนึ่งซึ่งเป็นเครื่องหมายของความกตัญญูของจิตใต้สำนึกของผู้ชายที่ไม่สมปรารถนาทางเพศ ความไม่สมปรารถนานั้น อาจจะเกิดความกลัวเพศตรงข้าม เนื่องจากเหตุอย่างหนึ่งอย่างใดที่ฝังอยู่ในจิตใต้สำนึก ทำให้ไม่สามารถประสบความสำเร็จในเรื่องเพศได้เต็มที่”^{๒๑} เพราะถ้าพิจารณาบทบาทของเงือกก็จะเห็นว่าเข้าเค้า เงือกช่วยพระอภัยมณีให้พ้นจากภาวะจำยอมที่จะต้องอยู่กับนางผีเสื้อสมุทรอันเนื่องมาจากความกลัว และนางเงือกผู้ช่วยเหลือ ภายหลังก็ได้ตกเป็นภรรยาของพระอภัยมณี^{๒๒} แต่บทบาทของนางเงือก เป็นบทบาทที่นุ่มนวล ยังให้เขินอาย ผิดจากบทบาทของนางผีเสื้อสมุทร ซึ่งรุนแรง ร้อนรน และให้ความรู้สึกขบขันซึ่งไม่เท่าบทบาทของนางเงือก ฉะนั้น เงือกจึงเป็นสัญลักษณ์ทางเพศที่พระอภัยมณีต้องการให้มาทดแทนความไม่สมปรารถนาทางเพศที่ได้รับจากนางผีเสื้อสมุทร

ตัวละครที่เป็นมนุษย์ฝ่ายดีอีกตัวหนึ่ง คือ ฤๅษีเกาะแก้วพิสดาร มีบทบาทช่วยเหลือชาวเรือแตก เป็นที่พึ่งของชาวเรือเหล่านั้น รวมทั้งท้าวสีราชนางสุวรรณมาลี และบริวาร ตลอดจนพระอภัยมณี สินสมุทร และนางเงือกที่ขมขานให้นางผีเสื้อสมุทรมา ได้คุ้มครองให้พ้นภัยจากนางผีเสื้อสมุทร เฝ้ายาคูสุดสาครและไปช่วยสุดสาครเมื่อตกอยู่ในที่อันตราย บทบาทสุดท้ายของฤๅษีเกาะแก้วพิสดาร คือ การมาเทศน์โปรดที่พึ่งสองฝ่าย ฝ่ายนางสุวรรณมาลีและฝ่ายพระอภัยมณีใหม่ไม่ตรึงกัน ถ้าพิจารณาบทบาทของฤๅษีเกาะแก้วพิสดาร จะเห็นว่า บทบาทของมนุษย์ตัวนี้มีเพียงช่วยเหลือตัวเองหรือตัวละครที่เกี่ยวข้องกับตัวเองเมื่อกำลังตกอยู่ในที่อันตราย และมาช่วยทำให้เรื่องที่วุ่นวายสงบลง

บทบาทของมนุษย์ฝ่ายดีทั้งสองตัวในพระอภัยมณี มีวิวัฒนาการด้านลักษณะบทบาทในทางที่เข้มแข็งมาให้ดูหลายด้านกว่าตัวมนุษย์ในเรื่องอื่น ๆ และเป็นตัวละครที่ถูกสร้างขึ้นให้มีบทบาทสำคัญตามเนื้อเรื่องที่โลดโผนน่าสนใจ ไม่ได้เป็นเครื่องมือของผู้แต่งในการดำเนินเรื่องแต่อย่างใด ฉะนั้น ความแตกต่างของบทบาทมนุษย์ฝ่ายดีในเรื่อง พระอภัยมณี จึงเป็นความเปลี่ยนแปลงด้านวิวัฒนาการที่น่าสนใจยิ่ง

๒๑. สุวรรณ เกรียงไกรเพชร, พระอภัยมณี : การศึกษาในเชิงวรรณคดีวิจารณ์, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย ๒๕๑๓, หน้า ๑๖๓.

๒๒. พระอภัยมณี, พระนกร : (ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๑), หน้า ๑๔๒-๑๔๔.

ตัวละครที่เป็นอมมุขย์ฝ่ายดีที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด โดยมาก เป็นตัวละครที่ปรากฏบทบาทเป็นครึ่งคราว เฉพาะเมื่อเกิดกรณีจำเป็นขึ้น ครั้นแก้ไขข้อขัดข้องสำเร็จแล้วก็หมดบทบาทไป แต่มีตัวละครอมมุขย์ฝ่ายดีอีกประเภทหนึ่ง ที่มีบทบาทตลอดเรื่อง โดยทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยตัวเอก และมีลักษณะเฉพาะตัวเป็นจุดเด่น มักจะปรากฏในรูปสัตว์ หรือ ครึ่งคนครึ่งสัตว์ ได้แก่ นางแมว ในเรื่องไชยเชษฐ์ สิงหรา ในเรื่องสังข์ศิลป์ไชย และ ม้าสีหมอก ในเรื่องขุนช้างขุนแผน

ในบทละครนอก เรื่อง *ไชยเชษฐ์* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นางแมว เป็นตัวละครอมมุขย์ฝ่ายดีที่สำคัญ เพราะเป็นข้าติดสอยห้อยตาม เป็นปากเสียง เป็นปัญญาความคิด และผู้ช่วยเหลือนางเอก คือ นางสวัญญา^{๒๓}

ตัวละครที่เป็นฝ่ายดีประเภทเดียวกับนางแมว ในบทละครนอกพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ เรื่อง *สังข์ศิลป์ไชย* คือ สิงหรา เป็นราชสีห์ แต่รู้จักคิดและพูดอย่างคน เป็นเพื่อนคู่หูและเป็นผู้ช่วยเหลือพระสังข์ศิลป์ไชยตลอดเวลาตั้งแต่เล็กจนโต เป็นผู้มั่งมีฤทธิ์เดชในตัวเอง เหาะเหินเดินอากาศได้ ผิดจากตัวเอกซึ่งต้องมีอาวุธเป็นเครื่องมือ จึงจะมีฤทธิ์อำนาจ แต่บทบาทของสิงหราไม่เด่นเท่านางแมว

ลักษณะบทบาทของตัวละครอมมุขย์ฝ่ายดีในวรรณคดีบางเรื่องจะออกมาในรูปพาหนะคู่ใจ เช่น เรื่อง *ขุนช้างขุนแผน* ม้าสีหมอกเป็นตัวละครอมมุขย์ฝ่ายดีที่รู้ใจขุนแผน และขุนแผนรักมาก เรียกว่าพี่หมอกทุกคำ ดูตามบทบาท จะเห็นว่าม้าสีหมอกเป็นผู้ช่วยเสริมอำนาจของตัวเอกในเรื่องให้เด่นขึ้น และเป็นผู้ช่วยเหลือตัวเอก มีบทบาทปรากฏอยู่มากตอน

เมื่อพิจารณาจากข้อมูลที่ได้รวบรวมมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่า บทบาทของตัวละครที่เป็นอมมุขย์ฝ่ายดีมีปรากฏมาตั้งแต่วรรณคดีสมัยโบราณ คือตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นสืบทอดต่อกันมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์มีวิวัฒนาการเรื่อยมาอย่างน่าสนใจในเกณฑ์คุณค่าทั้งด้านที่เป็นเครื่องมือของผู้แต่งในการดำเนินเรื่องและด้านลักษณะบทบาทที่แตกต่างกันออกไป ด้วยเหตุที่มีช่วงระยะเวลาสืบทอดเป็นประเพณีวรรณกรรมยาวนานเช่นนี้ จึงน่าจะยอมรับได้ว่า บทบาทของตัวละครที่เป็นอมมุขย์ฝ่ายดี เป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของวรรณคดีไทยในด้านคุณค่า พอสรุปใจความสำคัญได้ดังนี้

ด้านคุณค่าทางการแต่งและการดำเนินเรื่อง

๑. บทบาทของอมมุขย์ฝ่ายดี เป็นเครื่องมือของผู้แต่งในการให้เหตุผลแก่ผู้อ่าน รักษาความสมเหตุสมผลของเรื่องราว เช่น บทของพระอินทร์ในมหาชาติคำหลวง และคุณค่าด้านนี้มี

๒๓. *ไชยเชษฐ์ บทละครนอกรวม ๖ เรื่อง พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒*, “ตอนที่ ๑ นางสวัญญาถูกขังไว้” หน้า ๒๙๖

ปรากฏต่อมาในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ คือ เรื่อง ปฐมสมโพธิกถา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

๒. บทบาทของอมนุษย์ฝ่ายดี ช่วยโน้มน้าวใจคนอ่านให้เห็นคล้อยตามผู้แต่ง โดยไม่ต้องคำนึงถึงเหตุผลหรือความเป็นไปได้ เช่น บทบาทของพระอินทร์ในการเนรมิตศาลากลางป่าให้ ในมหาชาติคำหลวง หรือบทบาทของพระอินทร์และเทวดาในเรื่องพระมัลลย์คำหลวง

๓. เป็นข้อแก้ตัวหรือข้อหลักเลียงของผู้แต่งเพราะความสุทวิสัยที่จะให้เหตุผล เช่น บทบาทของพระอินทร์และเทวดาในมหาชาติคำหลวง ที่ขัดขวางไม่ให้พระนางมัทรีกลับมาอาศรมทันเวลา หรือแม้แต่บทการเนรมิตศาลาก็ว่าอยู่ในข่ายนี้

๔. เป็นตัวกลางเชื่อมบทหน้าและบทสำคัญของเรื่องให้ดำเนินสู่เป้าหมายอย่างมีประสิทธิภาพ เช่น บทบาทของปู่เจ้าสมิงพรายในลิลิตพระลอ, เป็นบทนำของเรื่อง เช่น บทของฤๅษีในเสือโคคำฉันทน์ ทำให้รู้ประวัติหลังวัยและคำวิ, เป็นปมให้ขยายเรื่องออกไปได้อีก เช่น บทของปะตาระกาหลาที่บันดาลให้ลมหอบบุษบา และเป็นส่วนช่วยให้เรื่องดำเนินสู่จุดจบตามที่ผู้แต่งต้องการ เช่น บทของปะตาระกาหลาที่ปลอมเป็นนกยูงล่ออย่าหรั้น หรือบทบาทของพระอินทร์ในสังข์ทอง บทบาทเช่นนั้น ยังปรากฏในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ อีก เช่น บทของนางสุจิตรา ชายาพระอินทร์และบทของพระอินทร์ในสังข์ศิลป์ไชย ที่ช่วยให้ตัวเอกคืนดีกันได้

๕. เป็นส่วนช่วยให้พระนางซึ่งเป็นตัวเอกพบและรักกัน เช่น รุกขเทวดาในอนิรุทธคำฉันทน์ และสมุทรโฆษคำฉันทน์ และบทบาททำนองนี้ได้ปรากฏสืบมาในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ หลายเรื่อง เช่น ในอนุรุทธ รุกขเทวดาอุ้มสมพระอนุรุทธให้กับนางอุษา ในเรื่องไชยเชษฐ พระอินทร์ให้มาตุลีปลอมเป็นกวางล่อพระไชยเชษฐให้ไปถึงเมืองนางเอก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง บทพระอินทร์ที่อุ้มสมนางตะแลงแกงให้พระมะเหลเถไถ ในเรื่องพระมะเหลเถไถคงเป็นเครื่องยืนยันคุณค่าด้านนี้ได้เป็นอย่างดี

คุณค่าทางด้านลักษณะบทบาท

๑. อมนุษย์ฝ่ายดีมีหน้าที่ช่วยเหลือตัวเอกเมื่อตกอยู่ในภาวะคับขัน เช่น บทบาทของพระอินทร์ที่มาช่วยขอนางมัทรีในเรื่องมหาชาติคำหลวง บทบาทของนางเงือกและฤๅษีเกาะแก้วพิสดาร ในเรื่องพระอภัยมณี บทบาทเช่นนั้นปรากฏอยู่มาก โดยมากเป็นบทบาทของพระอินทร์ เช่น ในเรื่องไชยเชษฐ พระอินทร์เนรมิตบัวรดกับนางจำปาทอง (นางสุวิญา) ที่ตั้งใจกระโดดลงไปให้จระเข้กิน ช่วยให้นางรอดตาย ช่วยขทางไปเมืองสิงห์ให้นางสุวิญา เมื่อนางหมดหนทางไปภายหลังจากถูกพระไชยเชษฐขังไว้ให้ออกจากเมือง ในเรื่องสังข์ศิลป์ไชย พระอินทร์ช่วยเนรมิตสร้าง

เมืองให้นางปทุมและนางไกรสรอยู่เมื่อถูกท้าวเสนากุญชรไขได้ มาช่วยพระสังข์ศิลป์ไชยเมื่อถูกสลัก
ตกเหว เป็นต้น

๒. อมนุษย์ฝ่ายดีในวรรณคดีไทยบางเรื่อง มีบทบาทช่วยเหลือตัวเองเพราะมีความพึงพอใจในคุณค่าของตัวเอง เช่น ในเสือโคคำฉันท. ฤษีชุบลูกเสือลูกโค เพราะพอใจในความกตัญญูของลูกเสือ และความรักใคร่กันของลูกเสือและลูกโค ในสมุทรโฆษคำฉันทและของอนิรุทธคำฉันท รุกขเทวดาช่วยอุ้มสมตัวเอกเช่นเดียวกับพระอิศวรในรามเกียรติ์ประทานพรต่างๆ ให้ใครๆ เพราะพอใจในการบำเพ็ญตบะ การบวงสรวงของคน ๆ นั้น

๓. เป็นตัวธรรมชาติและเป็นลักษณะของธรรมชาติ ได้แก่ตัวละครอมนุษย์ฝ่ายดีทั้งหลายในเรื่องรามเกียรติ์

๔. บทบาทของอมนุษย์ฝ่ายดี ช่วยเสริมอำนาจและความเก่งกล้าของตัวเอง เช่น บทของปะตาละกาหลาในอิเหนา ที่บันดาลให้รูปวาดนางบุษบาตกไปถึงมือวิหยาสะก้า หรือบันดาลให้ตัวเองพลัดพรากันก็เพื่อเปิดโอกาสให้ตัวเองได้แสดงความสามารถหรือฤทธิ์อำนาจ หรือในเรื่องสังข์ทอง พระอินทร์มาตีคลีกับพระสังข์ เพราะต้องการให้พระสังข์แสดงความสามารถให้ปรากฏแก่ท้าวสามนต์ และประชาชนพลเมือง หรือบทของพระอินทร์ในเรื่องสังข์ศิลป์ไชย ก็เป็นไปเพื่อเสริมอำนาจพระสังข์ศิลป์ไชยตัวเอง

๕. เป็นรูปสัญลักษณ์ของความรู้ สึกในจิตใจสำนึกของมนุษย์ เช่น การอุ้มสมในสมุทรโฆษคำฉันทและอนิรุทธคำฉันท เป็นความรู้ สึกของคนในวัยหนุ่มสาวที่คิดถึงเรื่องรัก ๆ ใคร่ ๆ บทบาทของเงือกในรูปสัญลักษณ์ผ่องคลายความกตัญญูในจิตใจสำนึกของผู้ชายที่ไม่สมปรารถนาในเรื่องเพชรส หรือแม้แต่วรรณคดีรุ่นหลังต่อมา คือ พระมะเหลเถไถ ก็มีบทพระอินทร์อุ้มสมตัวนางเอกไปให้กับพระเอก ก็เป็นรูปสัญลักษณ์ของความรู้ สึกเก็บกตในใจที่มีความปรารถนาทางเพชรส แต่ต้องต่อสู้กับอุปสรรคประเพณีที่กั้นไว้อย่างแข็งแรง^{๒๔}

๖. บทบาทของอมนุษย์ฝ่ายดีในวรรณคดีบางเรื่อง ปรากฏบทบาทตลอดทั้งเรื่อง หรือเกือบตลอดทั้งเรื่อง เป็นคนใกล้ชิด เพื่อนคู่ใจ พาหนะคู่ชีพ หรือผู้ช่วยเหลือทุกอย่าง เช่น นางแมวไนไชยเชษฐี สิงหราชในสังข์ศิลป์ไชย และม้าสีหมอกในขุนช้างขุนแผน

สุจิตรา สุตเตียวไกร
นิสิตปริญญาโทคณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๒๔. ศาสตราจารย์และคณาจารย์, “บทละครเรื่องพระมะเหลเถไถ เป็นเพียงเรื่องตลกชวนขันเท่านั้นหรือ”, หน้า ๖๔-๖๗.